

Fulls de la **R**evista

Il·lustracions de Julià Pascual

Viatge a Ítaca

Mariàngela Vilallonga

Gràcies a les bones arts d'un professor de Filologia Grega de la Universitat de Barcelona nascut a Ripoll, Alexis Eudald Solà, i gràcies a la sensibilitat literària d'un alcalde historiador, Joaquim Nadal, la ciutat de Girona prepara els actes d'agermanament cultural amb la ciutat d'Ítaca, per a aquest mateix any. Uns actes que, segons sembla, han de culminar aquest estiu a l'illa grega del mar Jònic.

D'altres s'han ocupat i s'ocuparan de descriure la ciutat i l'illa. Josep Pla va dedicar dos capítols de *Les escales de llevant* a Ítaca i a Ulisses, que a la manera d'un diari de viatge poden acompanyar fidelment el viatger en el seu recorregut per l'illa. D'altres han explicat i explicaran tot el seguit de celebracions festives que ja s'han començat a realitzar a Girona i a Ítaca. Des d'aquests fulls

ocres de la Revista només pretenem fer un passeig per Ítaca, a través de la literatura, i més concretament encara a través de la poesia que ha determinat que aquest nom esdevingués mític durant milers d'anys. I això per un motiu ben clar, perquè Ítaca pertany al bagatge cultural de cadascú bàsicament gràcies a la literatura. Així, volem oferir al lector d'aquests fulls el recull d'aquells poemes que han ajudat a fer d'Ítaca el que representa en la literatura universal, i en la literatura catalana, perquè Ítaca també ha despertat l'interès dels nostres autors, en un moment o un altre de la nostra història literària.

Ítaca és una de les illes del mar Jònic. Es considera que l'illa d'aquest nom es correspon amb l'antiga Ítaca, la pàtria i el regne d'Ulisses, el protagonista d'un dels més grans poemes èpics de l'antiguitat, L'Odissea. Així, Ítaca romandrà per sempre unida als noms d'Ulisses, d'Homer i de L'Odissea, com a mínim des del segle XIII abans de Crist, tot i que els fets que s'expliquen a l'epopeia homèrica són molt anteriors. Ulisses «aquell home de gran ardit, que tantíssim / errà, després que de Troia el sagrat alcàsser va prendre» va sortir d'Ítaca amb els seus homes per tal de participar en el setge de Troia. Una vegada sotmesa la ciutat, Ulisses va emprendre el retorn cap al seu país on l'esperaven la seva fidel esposa Penèlope, el seu fill Telèmac, el seu pare Laertes i el seu gos Argos. La descripció d'aquest accidentat i llarg viatge de retorn a Ítaca és el motiu i l'argument de L'Odissea.

Segons alguns estudiosos i fins i tot segons alguns descobriments arqueològics, no és l'illa d'Ítaca, sinó que podria ser la propera illa de Lèucada o bé la de Cefal·lènia les que respondrien millor a les descripcions de L'Odissea. El fet és que l'enyorat regne d'Ulisses sembla que comprenia les tres illes jòniques. Fins i tot alguns erudits han arribat a identificar Ítaca amb l'illa de Corfú o amb terres sicilianes. El debat sobre la identificació de l'actual Ítaca amb la d'Homer es remunta ja a l'època grega clàssica, però també és cert que de temps remots es coneix el culte d'Ulisses a l'Ítaca actual. El savi grec Eratòstenes, mort entorn del 194 abans de Crist, en la seva obra sobre geografia ja ironitzà sobre la vana empresa de representar els viatges d'Ulisses sobre un mapa, quan digué que només es podrà determinar la situació geogràfica d'aquests viatges, en el moment en què es trobi l'adobador que hagi cosit l'ordre dels vents d'Èol, el déu dels vents.

Com que l'adobador no s'ha trobat i com que Eratòstenes ens empara, deixarem de banda la identificació real o no de l'Ítaca de L'Odissea amb l'illa del mateix nom. El cert és que el contingut del poema homèric permet una universalització del topònim més enllà de referències geogràfiques. L'esperit que animà Ulisses al llarg del seu vagabundeig errívol per mar, abans de retornar del viatge iniciàtic. Perquè Ulisses durant el seu llarg viatge va passar per greus experiències que el feren renéixer més d'una vegada, i es convertí en un bon coneixedor de l'essència humana, «de molts pobles veié les ciutats, l'esperit va conèixer; / molts de dolors, el que és ell, pel gran mar patí en el seu ànim, / fent per guanyà'el seu alè i el retorn de la colla que duia; / mes ni així els companys no salvà, tanmateix desitjant-ho, / car tots ells es perderen per llurs mateixes follies».

Ulisses, en aquell mar de L'Odissea que és sinònim de vida, va conèixer múltiples obstacles i va ser temptat amb les més diverses fascinacions. Però cada cop més, a mesura que avançava en la seva navegació cap a Ítaca, Ulisses es va anar coneixent millor ell mateix i la seva condició humana. Aquest coneixement el portà a viure intensament la vida que es trobà a les mans i a acceptar-la amb plenitud, fins a les darreres conseqüències. Així, no dubtà a refusar la immortalitat que li oferí Calipso, la nimfa, perquè no volia ser un déu, sinó un home amb tot el que això comporta de

febleses i d'angúnies, però també de plaer, i sobretot amb la certesa de saber que algun dia acabarà la seva existència, perquè la seva naturalesa és finita i limitada, i també amb l'emoció que produeix el risc i l'aventura humana constant.

Ulisses sempre tingué Ítaca, la seva Ítaca, present a la ment, però va saber aprofitar tot allò que li brindava el món que se li obria dia a dia, encara que l'allunyava del seu destí, que ell sabia inalterable per voluntat divina, com Eneas, el pietós heroi de L'Eneida, el més gran poema de l'èpica llatina. Ulisses desitjà fruit de totes les sensacions, plaers i dolors, que li presentà l'atzar (o millor dit, els fets), perquè intuïa que amb un bon bagatge la seva arribada a la tranquil·litat d'Ítaca, definitiva i el final de les seves aventures, seria menys dura, més suportable.

I és per això que Ulisses no volgué deixar de sentir el cant de les Sirenes, però prengué mesures que l'alliberaren del poder de la seducció; i és per això que Ulisses romangué al costat de Circe, l'encisadora, durant tant de temps, però també en va marxar; i és per això que Ulisses caigué en les temptacions, però reeixí en el difícil art de viure, i superà els obstacles i vagà errant pels mars procel·losos, per tal d'arribar a ser posseïdor de la seva voluntat i de la seva ànima.

Però anem ja als textos. Al nostre país L'Odissea va trobar un traductor immillorable. Carles Riba (1895-1959) va dedicar molts esforços a traslladar en hexàmetres catalans l'epopeia homèrica. A la segona versió d'aquesta obra, publicada l'any 1948, d'una perfecció formal extraordinària, pertanyen els versos ja mencionats abans i els que segueixen, en els quals es descriu Ítaca.

La primera descripció correspon al cant IX, quan Ulisses comença a explicar als feacis i al seu rei Alcínoos el recorregut que el va portar a aquell país des de Troia. A partir del vers 20 podem llegir:

Só Ulisses, fill de Laertes, que vaig en boca dels homes
per tota llei de paranys, i la meua fama s'encela.
I habito Ítaca, aquell aguilar; i hi ha una muntanya,
el Nèrit, tot tremolós de fullatges, que molt s'assenyala;
i entorn hi ha moltes illes poblades, que es toquen entre elles,
Dulíquion i Same i, coberta de boscos, Zacintos.
Ara, la meua és baixa i, de totes, enmig del salobre,
és la que està més amunt, devers el costat on fosqueja,
i les altres enfronten el sol del matí i del migdia,
aspra, però nodrissa de bell jovent: és la terra
d'un, i, el que és jo, no sé veure altra cosa que sigui més dolça.

Per a Ulisses, que era lluny de casa, Ítaca representava el repòs, la tranquil·litat, l'esposa, el fill, la quotidianitat, trobar-se a redós amb els seus, la terra enyorada amb una dolçor infinita. Al final del relat de les seves aventures marines als feacis, Ulisses marxà d'aquest país cap a la seva pàtria, el darrer tram del llarg viatge. Som al cant XIII de L'Odissea i és ara la veu del poeta la que ens descriu l'illa d'Ítaca, on arribaren els navegants amb Ulisses adormit a la popa durant tot el camí pel «darrer freu». A partir del vers 102 s'explica l'arribada i la visió del port tant de temps no vist. El text diu així:

I vet aquí que Forcis, el vell de la mar, té en el poble
d'Ítaca un dels seus ports; i fa dues costes abruptes
que s'avancen, però pel costat del port arraulint-se,
i l'abriguen del tràngol que els vents furiosos estufen
part de fora; al dedins, sense amarra les naus ben bancades
poden romandre, així que han atès el punt just de la fonda.
Al capdamunt del port, un oliu son fullatge desplega
i, prop d'ell, a tocar, hi ha una cova amable i obscura,
consagrada a les nimfes que Nàiades hom anomena.
Dintre hi ha llurs crateres i així mateix les grans gerres
de pedra, i és allí que van a brescar les abelles.
I hi ha uns telers de pedra molt llarga, on les Nimfes reixeixen
robes color de porpra de mar, que enamoren de veure;
i aigües que ragen tostemp. I les portes d'entrada són dues:
l'una oberta a mestral, per on davallen els homes;
l'altra, oberta a migjorn, és més divina, i per ella
no passen terrenals: és la via d'Aquells que no moren.

Ulisses arribà a Ítaca i ni ell no reconegué la seva pàtria, ni ningú no el reconegué tampoc. Ulisses, en desembarcar, amagà els seus tresors, per por de noves lluites, a la cova de les Nimfes, una escena que serà decisiva en un dels poemes de creació de Riba que veurem més endavant.

La idea d'allargar el moment del retorn a l'Ítaca de cadascú, per tal d'assolir un major enriquiment espiritual, va ser glossada i recreada magníficament per Konstantinos P. Kavafis, el poeta neogrec nascut a Alexandria l'any 1863 i mort l'any 1933. El poema Ítaca reflecteix l'esperit de L'Odissea, de la mateixa manera que Troians o Els corsers d'Aquil·les reproduïen el món de La Ilíada. També va ser Carles Riba el primer traductor al català d'aquest i d'altres poemes de Kavafis, en una selecció que va aparèixer publicada per primera vegada l'any 1962, tres anys després de la mort del poeta. Posteriorment, l'any 1988 va aparèixer una altra traducció del mateix poema, que va incloure Carles Miralles en la seva antologia Set poetes neogrecs, publicada dins la col·lecció Les millors obres de la literatura

universal. Aquí reproduïm, però, el poema Ítaca, en la traducció de Riba, la mateixa que va musicar i popularitzar Lluís Llach fa molts anys:

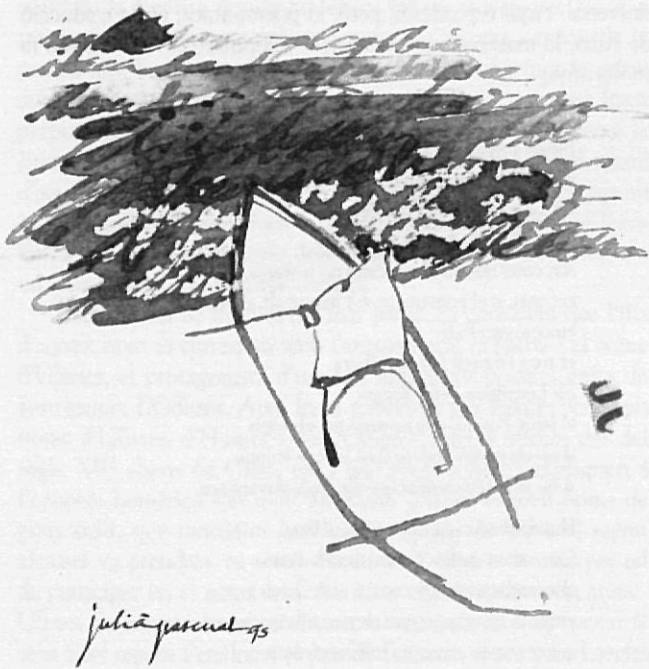
Quan surts per fer el viatge cap a Ítaca,
has de pregar que el camí sigui llarg,
ple d'aventures, ple de coneixença.
Els Lestrígons i els Cíclops,
l'airat Posidó, no te n'esfereixis:
són coses que en el teu camí no trobaràs,
no, mai, si el pensament se't manté alt, si una
emoció escollida
et toca l'esperit i el cos alhora.
Els Lestrígons i els Cíclops,
el feroç Posidó, mai no serà que els topis
si no els portes amb tu dins la teva ànima,
si no és la teva ànima que els dreça davant teu.

Has de pregar que el camí sigui llarg.
Que siguin moltes les matineses d'estiu
que, amb quina delectança, amb quina joia!
entraràs en un port que els teus ulls ignoraven;
que et puguis aturar en mercats fenicis
i comprar-hi les bones coses que s'hi exhibeixen,
corals i nacres, ambres i banussos
i delicats perfums de tota mena:
tanta abundor com puguis de perfums delicats;
que vagis a ciutats d'Egipte, a moltes,
per aprendre i aprendre dels que saben.
Sempre tingues al cor la idea d'Ítaca.
Has d'arribar-hi, és el teu destí.
Però no forcis gens la travessia.
Es preferible que duri molts anys
i que ja siguis vell quan fonges a l'illa,
ric de tot el que hauràs guanyat fent el camí,
sense esperar que t'hagi de dar riqueses Ítaca.
Ítaca t'ha donat el bell viatge.
Sense ella no hauries pas sortit cap a fer-lo.
Res més no té que et pugui ja donar.

I si la trobes pobra, no és que Ítaca t'hagi enganyat.
Savi com bé t'has fet, amb tanta experiència,
ja hauràs pogut comprendre què volen dir les Ítaques.

El text de Kavafis és d'una lucidesa i d'una interpretació i recreació del mite com poques n'hi ha hagut. Riba es delectà amb la Grècia clàssica i amb la Grècia d'alguns dels poemes de Kavafis, però no de tots, perquè la Grècia de Kavafis tenia dues cares, com el déu Janus. Riba només en va prendre la Grècia que era sinònim d'esplendor, la que s'adequava als seus canons ètics i estètics. Si hom vol conèixer l'altra Grècia de Kavafis, la que no va traduir Riba, cal que llegeixi el volum dels poemes de Kavafis traduïts per Alexis Eudald Solà, que inclou tots aquells poemes que Riba refusà, en alguns dels quals Kavafis féu explícita la seva homosexualitat i també «la misèria de la Grècia hel·lenística», en paraules de Solà.

Carles Riba s'havia doctorat en lletres l'any 1938 amb una tesi sobre la Nausica de Joan Maragall. Aquest drama en vers havia estat escrit per Maragall durant els anys 1908-1910. La protagonista de l'obra és Nausica, la filla d'Alcínoos rei dels feacis. Maragall s'inspirà en la noia «dels braços tan blancs» que trobà i acollí Ulisses en el cant VI de L'Odissea, la noia «que dels déus té la bellesa» que s'enamorà d'Ulisses i va haver de renunciar al seu amor, l'heroïna que va sublimar l'amor a través

del record. Hi ha qui la considera l'obra mestra de Maragall. En el primer acte, Ulisses es conhorta ell mateix en un monòleg que és una altra recreació del tema que apareix a l'Ítaca de Kavafis:

...i encara
 Ulisses va pel món; i l'alegria
 del retorn a la pàtria, que ja és morta
 o fallida per tants, sols per mi resta
 dolça a venir al bell lluny de l'esperança.
 Més ara ja és a prop: un déu m'ho dicta
 dintre el cor. Jo et veuré, muller, Penèlope,
 tan suau i segura en ton afecte;
 i a tu també, fill meu, que ja deus ésser
 un home gran com jo; i a vós, mon pare,
 de reveure-us tinc fe damunt la terra,
 que éreu fort com un roure. Mes ¿vosaltres
 m'espereu, a mi, encar? I, en ma figura,
 ¿hi trobareu aquell que en la memòria
 deveu tenir tan altrament? Ulisses,
 t'has fet vell, pro has viscut: la sort accepto
 de grat; que si algú ara redonar-me
 pogués els anys que he anat per tantes terres
 patint i aimant, i amb odís i amb victòries,
 i tanta experiència de les coses,
 i lo que he après i lo que he fet...; si em deia
 algú: -¿Vols tornar a viure els anys que foren
 i viure'ls en tes terres i en ta casa,
 en pau amb la muller i el fill i el regne?-
 jo li diria: -No: la sort accepto,
 accepto mos treballs i les angúnies
 i la imminent vellesa, perquè em trobo
 més ric de mi, més ple del món, més ànima.

L'Ulisses de Maragall, si tornés a néixer, voldria repetir la seva trajectòria vital que l'ha enriquit enormement. Perquè en definitiva cal tenir una Ítaca per tal de poder viure amb més intensitat el camí per arribar-hi.

Un any després de doctorar-se, Carles Riba s'exilià a França. Allà va escriure les Elegies de Bierville, en les quals els mites grecs

són font constant d'inspiració per al poeta. Un dels mites que Riba fa seu amb més claredat i amb més insistència és el mite d'Ulisses. Com va assenyalar M. Àngels Anglada en la seva obra *El mirall de Narcís*, subtítolada *El mite grec en els poetes catalans* i publicada l'any 1988, en aquests poemes i en alguns del primer llibre de les *Estances*, Riba identifica el viatge iniciàtic d'Ulisses amb el seu exili. És en l'elegia VII, però, on es manifesta d'una manera més òbvia aquesta identificació del poeta amb Ulisses, quan Riba comença dient:

He navegant com Ulisses pel noble mar que separa,
 amb un titànic somrius d'obediència a l'atzur,
 l'illa de l'últim adéu, on es va inclinà el meu migdia,
 i el necessari ponent, dolç d'una glòria sagnant.

Riba, en el seu exili, pateix per la pàtria llunyana, com Ulisses en el seu viatge de retorn. Riba, com Ulisses, aprèn de les dificultats i creix amb les dificultats, esdevé un home experimentat i coneixedor d'ell mateix. Riba viatja a Grècia i recorre la geografia de L'Odissea i s'inspira clarament en aquells versos de l'epopeia homèrica que hem mencionat anteriorment per descriure l'illa d'Ulisses que apareix en el poema superposada a Catalunya, el lloc del seu retorn, com Ítaca ho va ser d'Ulisses. Per al seu viatge de tornada de l'exili, com Ulisses, Riba confia en la divinitat que l'ha d'ajudar a travessar «el camí, fabulós de tristesses divines», i Riba, com Ulisses, tornarà carregat d'experiència i de saviesa, tal com llegim en els darrers vint versos de la mateixa elegia VII:

... (el meu déu parcial) Em donarà per als altres
 l'aire d'un mendicant que és pacient als portals.
 Ell i jo sol sabrem quin tresor desarem, que jo duia:
 no els diamants del crit i de la presa i del foc
 (negra escuma, tu els tens): dels meus dies d'errà i de conèixer,
 un sol dia he salvat: el que em salvava; i dins ell,
 com les figures per gràcia escollides que omplen un somni,
 el tan divers amor dels qui per mi, al meu pas,
 pel que em donaven d'ells han esdevingut una mica
 més el que eren; i tot el que en el freu he comprès.
 Oh tresor, tan real que podria comptar-lo i triar-lo!
 Mentre, però, no seré rei de ma última pau,
 me'l guardaran les Nímfes gentils que teixeixen amb lenta
 trama de porpra i cristall els pertinaços ordits
 dels invisibles corrents, dins l'obac obrador subterrani
 on l'abella de l'erm va, esmunyedissa, a fe'l rusc.
 Ítaca, regne petit, conec la cova profunda!
 Olivereda amunt, fora camí, en el rocall;
 closa i subtil com l'hora d'un sol pensament, per a entrar-hi
 calent un front humil sota la llinda i un salt.

El mateix Riba ens explica, en les Notes que acompanyen les elegies, que l'any 1927 en el seu viatge a Grècia va visitar «la cova anomenada avui Marmarospilià, on, segons la tradició, Ulisses, en despertar-se a la seva pàtria i en la imminència de noves lluites, desà els seus tresors, ajudat per Atena. «Així, Riba va visitar en el seu exili l'Ítaca d'Ulisses, però en realitat la seva Ítaca no era aquella, sinó Catalunya. La transposició és d'una gran riquesa literària.

També Josep Carner al seu *Llegendari* inclou un poema estretament relacionat amb Ítaca i amb el seu propi exili, es tracta del poema titulat *Ulisses pensa en Ítaca*. M. Àngels Anglada en l'obra ja mencionada comenta sobre aquest poema: «El simbolisme mitològic és gairebé com un mirall, una mica entelat,

o potser millor com l'aigua d'un torrent on sembla referir-se Ítaca, però on quan el corrent s'aquieta hi veiem els clars perfils de Catalunya vista pel seu poeta». Així és. En el poema de Carner la personificació del poeta amb Ulisses i d'Ítaca amb Catalunya es fan evidents fins i tot a cop d'ull amb la coincidència en la descripció dels paisatges d'ambdós llocs. L'enyorament que sent Ulisses per Ítaca és la nostàlgia que sent el Carner exiliat per Catalunya. Vegem-ho:

Oh lloc ardit, penyal de mar, palestra
del vent escabellat i les onades!
Els teus pins s'acontenten de la sorra,
Els teus cavalls es paguen d'herba prima
i, pels tiranys que elles s'han fet, les cabres
s'afronten més sovint que no roseguen.
Troba allí mel un poble que rondina,
amençada pàtria difícil.
Oh lloc ardit, oh lloc estret, reialme!

Cap d'altre més humil entre les illes,
cap d'altre més altívol(...)

Ah pagesos, pirates i poetes,
conreadors en aiguamolls i roques,
cadascú per a si, ¿qui us lligaria,
no fos un nom, el diví nom d'Ítaca?

Lluny de les teves cales i pendissos,
amb fat que va als extrems de la fortuna,
jo, tant en l'honra com solcant onades
d'adversitat, les adients al savi,
m'he deixat, per a no mai decebre't;
temps a venir, si visc en la memòria
dels més remots, soni el meu nom encara
veí del teu, i els meus treballs et siguin
ofrena, cant, devoció per segles.

(...)

Ets tu qui em val, i tu la que voldria,
Ítaca. Ni la colga de princeses
ni el més alt espinguet de les batalles
ni el so de la lira que al festí m'adrecin
mai tant dels meus afanys no em pagarien
i les sacsades de la mort, com una
clivella de l'espai que em deixés veure
el fum damunt la teva llar més pobra,
i el pi benigne que la vetlla, al caire
d'un regueró cenyit per les orengues.

M. Àngels Anglada ha resseguit el poema de Carner en el qual pretesament i figurada es descriu Ítaca i s'ha adonat que les descripcions que Carner fa de l'illa d'Ulisses són paral·leles a les que apareixen en d'altres composicions carnerianes en les quals parla indubtablement de Catalunya. Així, la comparació entre Ítaca i Catalunya esdevé més i més versemblant, i molt acostada a la de Carles Riba.

L'any 1952 apareixia la primera edició de Presència i record, segon recull de poemes de Rosa Leveroni. Entre les tantes n'hi ha una dedicada a Ulisses, que porta per títol el nom de l'heroi homèric. Leveroni presenta un Ulisses nostàlgic d'Ítaca i en paraules de M. Àngels Anglada, «els dos versos finals,

esplèndids, palesen una comprensió profunda del mite». El breu poema diu així:

Només desitjo
el redós de la casa,
l'esposa dolça
i als ulls del fill els somnis
de tots els meus viatges.

Però és en la primera de les Elegies dels dies obscurs on Leveroni se sent identificada amb l'heroi homèric, el seu viatge, però, és un periple amorós no reeixit, que acaba en l'illa quieta i reposada, en port segur:

D'Ulisses el retorn ara refeia
al recer del casal, i les quimeres
vençudes pel combat es retiraven
en apressat tropell. Venia l'hora
del ben guanyat repòs. Ara el migdia
d'aquell turment d'amor, íntim periple,
s'afina lentament vers una posta
on és la pau corona dels meus somnis.
Els camins de la mar, des de la llinda,
són un record només. El cor retroba
la certesa del port, aquell fixar-se
en el pas desaprès, en el misteri
del perennal fluir de tota cosa.

(...)

Pèlag esmunyadís, quina collita
he llevat de ta sina remorosa?
El rastre salabrós als ulls sentia
i el cansament tenaç d'aquesta lluita
sempre contra-corrent, al grat de l'ona

(...)

Illa del gran repòs, estel immòbil
que em serves els records i l'esperança
com un tresor ocult per a ofrenar-lo
quan tornin a florir les llums de l'alba!

Amb el record i l'esperança de l'illa reposada de Leveroni arribem al final del nostre viatge a Ítaca. Hem navegat pel mar salabrós i ens hem intentat conèixer l'ànima emmirallant-nos en una ànima diferent, la «del pacient, divinal Ulisses». Hem ancorat finalment al port de Forcis i hem contemplat l'oliu enlairat de fullatge espaiós, la cova obaga de les Nímfes i el Nèrit «vestit de bosquíria». I l'illa somriu amb una calma estranya.

